

Andrzej Michałowski

Stan prac dokumentacyjnych i ewidencyjnych założeń ogrodowych i cmentarzy w Polsce

---

Ochrona Zabytków 41/4 (163), 230-232

1988

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

STAN PRAC DOKUMENTACYJNYCH I EWIDENCYJNYCH ZAŁOŻEŃ OGRODOWYCH I CMENTARZY W POLSCE

W 1982 r. Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych przejął z Ministerstwa Kultury i Sztuki zadanie kontynuowania rozpoczętych wcześniej dwóch akcji centralnych:

- ewidencjonowania zabytkowych parków, ogrodów i alei,
- ewidencjonowania zabytkowych cmentarzy.

Dla akcji tych już wcześniej opracowano założenia ogólne, instrukcje i zasady organizacyjne.

W statucie Zarządu Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych, poza celami określonymi w nazwie, zawarte jest stwierdzenie „... działania na rzecz ochrony krajobrazu kulturowego”. Oznacza ono dążenie do wyodrębnienia „zabytkowego krajobrazu kulturowego” jako nowej kategorii ochrony zabytków obok „obiekty zabytkowego” i „zespołu zabytkowego”. Dlatego też obie te akcje traktowane są jako bardzo istotne metody rozpoznawania krajobrazu kulturowego, choć nie mogą całkowicie rozwiązać tego problemu. Ochrona krajobrazu kulturowego wymaga bowiem głębokich studiów i analiz historycznych, przyrodniczych i geograficznych. 25-lecie Ośrodka Dokumentacji Zabytków jest dobrą okazją do tego, by zastanowić się, jaka powinna być nowoczesna metodologia dokumentacji dóbr kultury dla ich ochrony i społecznego wykorzystania.

Ewidencja zabytkowych parków, ogrodów i alei

Ewidencja zabytkowych parków, ogrodów i alei oparta jest na opracowanych zasadach i instrukcjach działania i prowadzona w formie zeszytów zawierających:

- 1) metryczkę ogrodu-parku zawierającą podstawowe dane administracyjno-topograficzne dotyczące obiektu,
- 2) krótką analizę historyczną,
- 3) charakterystykę stanu istniejącego z omówieniem układu przestrzennego,
- 4) skróconą inwentaryzację zieleni,
- 5) wnioski konserwatorskie,
- 6) plan i fotografie.

Zakłada się, że na obszarze Polski istnieje ponad 10 tys. założeń ogrodowych związanych z dworami i pałacami. Od 1975 r. do 1 października 1987 r. na posiedzeniach komisji ewidencyjnej obiektów ogrodowych, parkowych i alei rozpatrywano materiały ewidencyjne opracowane dla 6568 obiektów, z tego komisja uznała za zabytkowe 5936 obiektów, a 632 obiekty za pozbawione wartości zabytkowych. Jednakże jakość tych opracowań jest bardzo różna, co utrudnia korzystanie z materiałów przy opracowywaniu wojewódzkich tomów *Katalogu Zabytkowych Ogrodów w Polsce*, którego redaktorem naczelnym został doc. dr hab. Longin Majdecki.

Na podstawie zebranych informacji stwierdzono, że na 6512 obiektów:

- 2960 obiektów użytkuje resort rolnictwa,
- 924 obiekty - gospodarka komunalna,
- 777 obiektów - resort oświaty,
- 324 obiekty - służba zdrowia,
- 96 obiektów - resort kultury,
- 67 obiektów - przemysł,

- 824 obiekty to własność prywatna,
- 59 obiektów to własność kościelna.

Wśród tych obiektów:

- 1096 to ogrody pałacowe,
- 5500 ogrody dworskie,
- 159 ogrody klasztorne.

Możemy wyróżnić następujące grupy założeń ogrodowych:

- 1) autonomiczne dzieła (obiekty) sztuki ogrodniczej (rezydencjonalne, mieszkalne, publiczne i inne), będące dokumentami stylu, gustu i smaku itp.
- 2) założenia towarzyszące budowiom architektonicznym, inżynierskim i przemysłowym, tworzące z nimi integralną całość (np. ogrody uzdrowiskowe, szpitalne, fabryczne, przykościelne, klasztorne itp.),
- 3) zespoły założeń ogrodowych lub układy zieleni miejskich i wiejskich,
- 4) ogrodowe założenia cmentarne i kultowe (np. kalwarie),
- 5) elementy układów ogrodniczych (np. aleje, promenady, zadrzewienia szos, grupy drzew i in.),
- 6) rzadkie okazy przyrody żywej lub martwej wkomponowane w krajobraz kulturowy.

Wyróżnione powyżej grupy założeń ogrodowych stanowią przedmiot zainteresowań i badań różnych dyscyplin naukowych, a przede wszystkim estetycznych i historycznych, przyrodniczych oraz kulturoznawczych. Założenia ogrodowe można podzielić na następujące rodzaje:

- ogrody zamkowe,
- ogrody (geometryczne) pałacowe,
- parki (swobodne) pałacowe,
- autonomiczne ogrody sentymentalne,
- ogrody parki dworskie,
- ogrody klasztorne,
- założenia przykościelne,
- założenia kalwarii,
- założenia cmentarne,
- ogrody mieszczańskie miejskie i pozamiejskie,
- ogrody publiczne,
- ogrody szpitalne,
- ogrody botaniczne i zoologiczne,
- parki i założenia uzdrowiskowe,
- założenia inżynierskie i przemysłowe,
- promenady spacerowe,
- komponowaną zielen szos i dróg,
- komponowaną zielen śródpolną.

Ze względu na czas powstania i styl obiektu przyjmowane są, za prof. dr J. Bogdanowskim, następujące określenia dla poszczególnych rodzajów obiektów:

- 1) ogród średniowieczny,
- 2) ogród nowożytny - geometryczny:
  - a) włoski (XVI-XVIII),
  - b) holenderski (XVII),
  - c) francuski (XVIII),
  - d) klasycyzujący i „arkadyjski” (XVIII-XIX),
- 3) park nowożytny - swobodny:
  - a) romantyczny (XVIII-XIX),
  - b) krajobrazowy (XIX-XX),

- c) kolekcjonerski (botaniczny, dendrologiczny, XVIII–XX),
- 4) założenia mieszane:
  - a) historyzujące (XIX–XX),
  - b) historyzujące – kaligraficzne (XIX–XX),
  - 5) założenia współczesne:
    - a) naturalistyczne (XIX–XX),
    - b) modernistyczne (XX),
    - c) socrealistyczne (połowa XX).

Ewidencja zabytkowych cmentarzy

Akcja prowadzona jest dwuetapowo:

I etap – podstawowy – obejmuje prowadzenie ewidencji cmentarzy w oparciu o „kartę cmentarza”.

II etap – obejmuje zakładanie „tek cmentarza zabytkowego”, wpisanego do rejestru.

Karta cmentarza zawiera informacje niezbędne do rozpoznania wartości zabytkowej cmentarza: dane administracyjno-topograficzne, informacje o przynależności wyznaniowej, dane historyczne i wyposażenie cmentarza. W oparciu o karty cmentarzy specjalne komisje pracujące przy udziale wojewódzkiego konserwatora zabytków, wojewódzkiego konserwatora przyrody, przedstawicieli resortu gospodarki komunalnej i resortu ochrony środowiska i zasobów naturalnych oraz autora opracowującego karty ustalają zabytkową wartość założenia cmentarnego, względnie jego kwater lub pojedynczych mogił.

Ogółem przyjmuje się, że w Polsce istnieje ok. 20 tys. cmentarzy, które mają charakter zabytkowy.

Od 1985 r. do 8 października 1987 r. na posiedzeniach komisji ewidencyjnej obiektów cmentarnych rozpatrzone 5711 kart cmentarzy, z których komisja uznała za zabytkowe 2950 obiektów, a 2761 obiektów za pozbawione wartości zabytkowych. Komisja w rozpatrywaniu kart ma zaległości, gdyż dotąd zewidencjonowano 7311 obiektów cmentarnych. Aby rozwinąć akcję, Ministerstwo Kultury i Sztuki we współpracy z innymi resortami i organizacjami społecznymi organizowało w Halinie w latach 1980, 1981, 1983, 1984 i 1986 zjazdy konserwatorskie, na których opracowano metody prowadzenia tej akcji. Pozwoliło to na zmobilizowanie służb konserwatorskich do zakończenia akcji ewidencji w 1988 r. Efektem zjazdów halińskich było utworzenie Międzyresortowego Komitetu ds. Ochrony Zabytkowych Cmentarzy, który w pierwszym etapie koncentrował swą uwagę na działalności ewidencyjnej.

Wejście w końcową fazę ewidencji upoważniło Zarząd do powołania komitetu wydawniczego *Katalogu zabytkowych cmentarzy w Polsce*, a na jego redaktora naczelnego – dr Tadeusza Rudkowskiego.

Analiza 5217 kart cmentarzy ujawniła, że bardzo niewielka liczba obiektów jest wpisana do rejestru zabytków, bo tylko 348. Podobnie jest z obiektami ogrodowymi – 3462 obiekty.

Według danych uzyskanych od wojewódzkich konserwatorów zabytków w ich ewidencjach znajduje się:

- 7326 cmentarzy rzymsko-katolickich,

- 1864 cmentarze luterańskie,
- 77 cmentarzy kalwińskich,
- 437 cmentarzy prawosławnych,
- 398 cmentarzy żydowskich,
- 3 cmentarze mahometańskie,
- 847 cmentarzy wojennych.

Zabytkiem – ze względu na wartości przestrzenne, krajobrazowe, przyrodnicze, historyczne, naukowe i artystyczne – może być założenie cmentarne w całości lub w części, może to być kwatera cmentarna albo kilka kwater, a także pojedyncza mogiła, grobowiec, pomnik, kaplica czy inny element wyposażenia cmentarnego.

Możemy wyróżnić następujące rodzaje cmentarzy:

- a) cmentarze komunalne;
- b) cmentarze wyznaniowe, a wśród nich:
  - organizacji (parafii, gmin) wyznaniowych,
  - przykościelne,
  - przyklasztorne;
- c) cmentarze wojenne;
- d) cmentarze towarzyszące – specjalne:
  - przyszpitalne,
  - przywięziennne,
  - rodzinne na terenie dóbr (przy pałacach),
  - choleryczne (epidemiologiczne).

Istniejące w Polsce cmentarze można podzielić na dwie zasadnicze grupy:

- cmentarze użytkowane, mające właścicieli lub użytkowników, na których powinien spoczywać obowiązek opieki, zgodnie z ustawą o ochronie dóbr kultury i o muzeach oraz

- cmentarze zamknięte, nieużytkowane, a niekiedy nie mające nawet statusu cmentarza, które z chwilą uznania ich za obiekty zabytkowe zobowiązują właścicieli gruntów do roztoczenia opieki nad nimi, zgodnie z wytycznymi wojewódzkiego konserwatora zabytków.

W pierwszym wypadku świadomość uniwersalnych wartości cmentarzy stopniowo upowszechnia się, gdyż coraz liczniejsze są społeczne komitety opieki nad cmentarzami. W Warszawie istnieje ich kilka, a ponadto zostały utworzone również w Krakowie, Łodzi, Lublinie, Zakopanem i innych miastach.

W drugim wypadku sprawa jest złożona i trudna, gdyż brak jest społecznego oparcia dla tej akcji. Chodzi tu przede wszystkim o cmentarze ewangelickie, żydowskie i prawosławne, znajdujące się na terenach, na których już nie mieszka ludność tych wyznań. Jedyną gwarancją ich ochrony mogą być terenowe władze administracyjne, które – niestety – nie dysponują odpowiednimi środkami. Niezbędne jest też podniesienie kultury ogółu społeczeństwa i włączenie go do ochrony tych zabytków. Obecny stan prac dokumentacyjno-ewidencyjnych założeń ogrodowych i cmentarzy w Polsce pozwala przypuszczać, że niedługo poznamy ogólny obraz zasobów tych specyficznych dóbr kultury, obiektów, składających się na krajobraz kulturowy Polski.

mgr Andrzej Michałowski
Zarząd Ochrony i Konserwacji
Zespołów Pałacowo-Ogrodowych

THE STATE OF DOCUMENTATION AND REGISTERING WORK ON GARDENS AND CEMETERIES IN POLAND

In 1982 the Board for the Protection and Conservation of Palace and Garden Complexes overtook from the Ministry of Culture and Art the task of continuing two central campaigns taken up earlier, namely the registering of historic

parks, gardens and alleys and the inventorying of historic cemeteries. Apart from its aim inherent in the name itself the Board for the Protection and Conservation of Palace and Garden Complexes has also the task set out in its

statute, regarded by the Minister of Culture and Art to be the basic one, i.e. to act on behalf of the protection of cultural landscape. This is understood as an eagerness to single out "a historic cultural landscape" as a new category of the protection of monuments next to "a historic structure" and "a historic complex". Therefore, both these campaigns are regarded as very important instruments in studies on cultural landscape, although they do not satisfy in full the interests in these problems.

It is assumed that Poland has more than 10 thousand garden sites adjoining courts and palaces. From 1975 to 1st October 1987 the Inventorying Commission for gardens, parks and alleys discussed at its meetings 6.568 record books. Out of this number 5.936 objects were regarded by the Commission as historic, while 632 items were thought to have no historic value.

In general, we may distinguish the following groups of garden settings: 1) autonomous works of garden art independent from a utility programme (residential, housing, public and others), that documentate style and taste of a given epoch, 2) settings accompanying architectonic, engineering and industrial structures, forming an integral entity of compositional thought (e.g. gardens in health resort,

hospitals, factories, churches, cloisters etc.), 3) complexes of garden establishments or arrangements of urban and rural greeneries, 4) cemetery and cult (e.g. Calvaries) gardens, 5) elements of garden arrangements (e.g. alleys, promenades, trees along roads, groups of trees and others), 6) rare specimen of living or extinct nature set into the cultural landscape.

It is estimated that there are in Poland ca 20 thousand cemeteries which have a historic character. From 1985 to October 1987 the Inventorying Commission investigated at its meetings 5.711 cemetery cards. 2.950 of them were considered historic, while 2.761 – as having no historic value. According to the data obtained from District Monuments' Conservators their records cover 7.326 Roman Catholic cemeteries, 1.864 – Lutheran, 77 – Calvinist, 437 – Orthodox church cemeteries, 398 – Jewish, 3 – Muslim and 847 – military cemeteries.

A general state of documentation and registering work on gardens and cemeteries in Poland, comprising a characteristics and typology of recognized historic resources, allows us to say that in not too distant future we shall have a general picture of the resources of cultural property in those specific kinds of objects.

JANUSZ STĘPKOWSKI

STAN DOKUMENTACJI MIAST I ICH REWALORYZACJI

Zniszczenia wojenne i okres odbudowy

W czasie ostatniej wojny na terytorium Polski zburzonych zostało 177 zespołów staromiejskich, w których zniszczenia przekraczały 50%. Łącznie w miastach polskich zniszczeniu uległo prawie 30% substancji mieszkaniowej.

Ze zrozumiałych względów kompleksową odbudową w formach historycznych objęto zaledwie kilka ośrodków staromiejskich, o dużej wartości symbolicznej. W najszerszym zakresie rekonstrukcje staromiejskiej substancji przeprowadzono w Warszawie i Gdańsku; w mniejszej nieco skali historyczne budowle odtworzono w Poznaniu, Wrocławiu, Lublinie, Opolu i kilkunastu innych miastach.

Okres odbudowy form historycznych miast w zasadzie trwał do ok. 1956/1957 r. Od tego czasu rozpoczęto wznoszenie w obrębie zniszczonych dzielnic historycznych budynków o formach współczesnych, w mniejszym lub większym stopniu dostosowując je do dawnego układu przestrzennego i zachowanych obiektów zabytkowych, głównie kościołów i średniowiecznych fortyfikacji miejskich.

W tym czasie zaczęto stopniowo odstępować od tradycyjnych metod budowlanych, a wprowadzać mechanizację i uprzemysłowione technologie. Wysiłek był skierowany głównie na szybki przyrost powierzchni mieszkalnej i użytkowej na wolnych terenach. Tak więc w większości zachowanych ośrodków staromiejskich rozpoczął się proces stopniowej dekapitalizacji, a także wykruszenia się nieremontowanych na bieżąco zasobów historycznych, głównie starych kamienic użytkowanych na cele mieszkalno-usługowe.

Pogłębia się zjawisko nierównomiernego rozwoju miast. Te z nich, które stały się ważnymi ośrodkami produkcyjnymi lub administracyjnymi, zyskały znaczne możliwości rozwojowe, inne przeżywają regres lub stagnację.

Poszukiwanie metody ochrony wartości kulturowych w zespołach staromiejskich – rewaloryzacja

W końcu lat sześćdziesiątych w kilku ośrodkach podjęto prace nad poszukiwaniem metody projektowania kompleksowej odnowy staromiejskich zespołów zabytkowych. Przykładem tych pierwszych działań mogą być takie miasta jak Toruń, Kraków czy Sandomierz. W tym czasie przyjęło się powszechnie określanie podejmowanych działań terminem *rewaloryzacja*, przechodzącym wiele przekształceń pojęciowych.

Obecnie przez rewaloryzację rozumiemy działanie polegające na przywróceniu właściwej roli zespołowi staromiejskiemu w organizmie współczesnego miasta. Działania określane pojęciem rewaloryzacji są procesem ciągłym, ściśle związanym z rozwojem miasta.

Powierzając zespołowi staromiejskiemu rolę reprezentowania, eksponowania wartości historycznych i kulturowych oraz wprowadzając punkty handlowe i gastronomiczne, czyni się z niego dzielnicę reprezentacyjną miasta, pamiętając jednak, że nie może być ona pozbawiona funkcji mieszkaniowej, stanowiącej historycznie uznaną tkankę zespołu przestrzennego.

Rewaloryzacja polega więc na różnorodnych poczynaniach budowlanych – od prac konserwatorskich, przez prace modernizacyjne i remontowe, aż po wymianę bezwartościowych kulturowo i technicznie budynków na nowe, a w pewnych wypadkach budowę tzw. plomb. Oczywiście, wprowadzając nowe kubatury należy przestrzegać ścisłej dyscypliny przestrzennej i architektonicznej, zgodnie z wytycznymi konserwatorskimi. Rewaloryzacja musi ponadto rozwiązać wiele problemów miejskich poza wyżej wymienionymi, np. problemy infrastruktury miejskiej nadziemnej i podziemnej.

W końcu lat sześćdziesiątych podjęto studia metodologiczne nad realizacją wybranych prac w miastach historycznych (Kalisz, Chęciny). Wzbogacały swoje doświadczenia Pracownie Konserwacji Zabytków modyfi-